

Kentsel Hayatta Dindarlık ve Oruç İbâdetinin Bireysel-Toplumsal Yansımaları

Prof. Dr. Veysel UYSAL*

Özet

Bu makalede, ülkemizin sekiz büyük kentinde dinî-toplumsal değerler, oruç ibâdetinin etkileri, öfke durumları, duygudaşlık (empati) ve toplum yanlısı davranış (prososyal davranış) eğilimlerine ilişkin genel bir profil çıkarılmış; ayrıca oruca ilişkin tutum ve davranışlar ile öfke, empati ve prososyal davranış arasındaki ilişki ve etkileşim incelenmiştir. Veriler, ülkemizin nüfusu kalabalık sekiz şehrinde oturan ve yaklaşık 1500 kişiden oluşan bir örneklem grubuna uygulanan bir anket ile toplanmıştır. Bulgular "dinî-sosyal değerleri benimseme, orucun etkilerini olumlu karşılama, öfke durumları, empati ve prososyal davranış eğilimleri bakımından büyük benzerlikler olmakla birlikte, şehirlere göre bazı farklılaşma olduğunu da ortaya koymuştur. Orucun etkilerini olumlu karşılama düzeyinin ya da oruçla ilgili olumlu inanç, duygu ve düşüncelerin yoğunluğuna göre, katılımcıların öfke kontrolü, empati ve toplum yanlısı davranış eğilimlerinde artış olduğu gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dindarlık, orucun etkileri, öfke durumları, empati ve toplum yanlısı davranış.

Abstract

This paper examines the attitudes of Muslim individuals regarding some religious and social values, influence or perception of Ramadan fast. It examines also the relationships between influence of fast and the attitudes toward the empathy and the prosocial behaviors in the eight metropolises. The findings, or the results of statistical analyze, indicate that people (samples of cities) have generally similar religious and social attitudes. But it exists an important differentiation regarding certain attitudes between the cities which are examined.

Key Words: Fasting, Piety, empathy, helping, prosocial behavior, religious value.

1. GİRİŞ

"Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kıldığı gibi size de farz kıldı. Umulur ki korunursunuz." (el-Bakara 2/183)

Oruç "imsak vakti girdiği andan itibaren güneş batana kadar geçen süreyi Allah'ın emri olduğu için veya emri olmasa da O'nun tarafından beğenilen bir davranış olacağı düşüncesiyle yemeden, içmeden ve cinsî ilişkiden uzak olarak geçirmektir."¹

* M.Ü. İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Geniş Bilgi için bk.; Fahrettin Atar-İlyas Çelebi-Mehmet Erdoğan ve Rahmi Yaran, *Mannara İlahiyat Vakfı İslâm İlmihali*, İstanbul 2006, s. 459 vd.

Her tür ibâdet, kendini Allah huzurunda hazır bulma halidir. Namaz, dua ve diğer ibadetler vasıtası ile Allah'la kurulan ilişki, O'nun varlığı ve yüceliği hakkında bilgi ve şuur kazanma tarzlarıdır. Diğer ibadetlerde olduğu gibi oruç ibadetinde de hem beden, hem de ruh eş zamanlı olarak ilâhî şuurda sabitlenir. Fakat oruçta dikkati çeken, kulun gün boyunca hem bedenen, hem zihnen Allah'ın huzurunda olma bilinciyle tam bir teyakkuz halinde olmasıdır.

Bir bütün olarak ibadetler güçlülere katlanma, benliğini geliştirme, zorluklarla mücâdele etme ve kendini aşma ile sonuçlanan psikolojik bir olgunlaşmanın itici güçleri olarak değer kazanırlar. İbadetler vasıtasıyla ferdin vicdanında sabitleşen "kendi kendini denetleme" sistemi, dengeli bir kişilik gelişiminin önemli bir faktörü olarak görülebilir.²

Bu araştırmada çeşitli yönleriyle inceleme konusu yapılan ve İslâm'ın temel ibadetlerinden biri olan oruç,³ Hz. Peygamberimizin bir hadisinde de ifade edildiği gibi, kişinin biyo-fizyolojik fonksiyonlarını kontrole yarayan basit bir "aç kalma" olayı sanılmamalıdır.⁴ Orucu sadece bu yönüyle değerlendirmek, hem dinî açıdan hem de insan psikolojisi açısından son derece yanlış ve eksik bir yaklaşım olarak kabul edilebilir. Zira oruç köklü bir irâde terbiyesi olup, insanı kötü alışkanlıklardan temizleyen, çirkin davranışlardan uzaklaştıran ve iyi huylar kazandıran bir ahlâk eğitimi olarak da görülmelidir. Nitekim Hz. Peygamber "Oruç perdedir. Biriniz bir gün oruç tutacak olursa kötü söz sarf etmesin, bağırıp çağırmasın. Birisi kendisine yakışsız laf edecek veya kavgaya edecek olursa "ben oruçluyum!" desin (ve ona bulaşmasın)"⁵ buyurmuştur.

Kezâ toplumsal ahlâk ve bütünleşme bakımından da bu ibadetin, sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı kalıcı bir sistem halinde topluma yaygınlaştırmada önemli bir rolü ve işlevi olduğu göz ardı edilmemelidir. Bireysel anlamda olduğu kadar toplumsal anlamda da birtakım olumlu etkiler yapması beklenir.⁶ Meselâ kök salmış kötü alışkanlıkların ortadan kaldırılması ya da en alt seviye-

² Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1999, s. 241-246.

³ "İslâm beş esas üzerine kurulmuştur: Allah'tan başka tanrı olmadığına ve Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna şahitlik etmek, namaz kılmak, oruç tutmak, Kâbe'ye haccetmek, Ramazan orucu tutmak." (Buhari, İman, 1; Müslim, İman, 19-22).

⁴ Bu hususla ilgili olarak Hz. Peygamberin iki hadisini zikretmek uygun olacaktır. "Nice oruç tutanlar vardır ki, oruçlarından onlara kalan sadece açlık ve susuzluktur." (İbn Mace, sıyam 21) "Yalan söylemeyi ve sahtekârlığı terk etmeyen oruçlu bilmelidir ki Allah'ın onun yeme ve içmesini terk etmesine ihtiyacı yoktur." (Buhari, Savm, 8).

⁵ Buhari, Savm, 2.

⁶ "Ey gençler, topluluğu! İçinizden evlenmeye gücü yetenler evlensin. Zira gözü haramdan tenasül uzvunu da zinadan korumanın en güzel çaresi budur. Eğer içinizden herhangi birisinin buna gücü yetmezse ORUÇ tutsun. Çünkü oruç şehvi arzuları azaltır." (Buhari, savm, 10: Müslim, Nikah, 1,3).

ye düşürülmesi yönünde bazı ibadetlerin güçlü sosyal etkileri olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Ramazan ayında alkol tüketimi ve genelde suç işleme oranının diğer aylara göre azaldığını polis karakollarındaki suç kayıtlarından ve gündelik gözlemlerimizden hareketle ortaya koymak zor bir iş ve boş bir iddiâ değildir.

Beden sağlığı yönünden değerlendirildiğinde oruç, hastalıktan uzak ve sağlıklı bir vücuda zindelik verir. Ramazan ayında dinlenip temizlenmiş olan vücut, senenin diğer aylarında daha çok ve daha verimli çalışır. Fizyolojik ve psikolojik unsurlar (faktörler) ferdin gelişimi üzerinde büyük etkiye sahiptir.

“Bütün fizyolojik sistemlerin intibak faaliyeti, ferdin gelişimi üzerinde güçlü bir etki yapar. (...) Susuzluk dokulardaki suyu boşaltır. Oruç, proteinleri ve organların yağlı maddelerini harekete geçir. Sıcaktan soğuğa ve soğuktan sığaca geçmeyle, organizmanın hareketini tanzim eden çok sayıda mekanizma harekete geçirilir. İntibak süreçlerini uyarmanın daha başka pek çok yolları vardır. Bunların işe karışması bütün vücudu mükemmelleştirir. Vücudun bütünleyici aygıtlarını daha güçlü, daha esnek ve görevlerini yapmaya daha hazır hale getirir.

Organik ve psikolojik fonksiyonların âhenği, bireyin sahip olduğu en önemli niteliklerinden biridir. Bu âhenk her birimizin kendine has dayanıklılıklarına (özelliklerine) göre değişen bazı yeteneklerle kazanılır. Ancak dâima zihnî bir çaba ister. İnsan kendi fonksiyonlarının dengesini, zekâsı ve kendine hâkimiyet (nefse hâkimiyet) ile korur. Alkol, huz, sürekli değişiklik gibi sun’i (yapay) ihtiyaçları ve fizyolojik iştahlarını doyurma peşinde koşmak her insanda tabii (fitrî) bir eğilimdir. Fakat bu tabii eğilimi tamamıyla tatmin ettiğinde yozlaşır/bozulur. O halde insan açlığına, uyku ihtiyacına, cinsel dürtü ve eğilimlerine (impulsions sexuelles), tembelliğine, kas egzersizleri ve alkol vb. gibi zevklerine hâkim olmaya alışmak zorundadır. Çok fazla uyku ve yemek, çok az uyku ve yemekten daha tehlikelidir.”⁷

Oruç, ferdin açlık, susuzluk, cinsiyet vb. dürtülerini, Gazzâlî’nin ifadesiyle “şehvet gücünü” terbiye ve nefsini tezkiye ederek benliğin güçlenmesini sağlayan bir amel olarak değerlendirilebilir.⁸ Bu anlamda oruç, nefsin isteklerinden irâdî olarak uzak durma olduğu için bir irâde eğitimi, açlığa susuzluğa dayanma olarak bir sabır eğitimidir. İnsanın hayatta başarılı olabilmesi için irâde ve sabır çok önemlidir. Oruç sayesinde insanın maddî zevk ve şehvet duygusunu dengelemesi mümkündür. Ayrıca oruç tutan bir kimse otokontrol ve otokritik yapmak suretiyle dinî ve ahlâkî değerlere göre davranışlarını düzenlemek durumunda olacağı için kişinin irâde gücü ve vicdanının gelişip olgunlaşmasında etkili olduğu düşünülebilir. Zira vicdan insanda değer şuurunun gelişmesiyle

⁷ Alexis Carrel, *L’Homme, Cet Inconnu*, Paris 1935, s. 420.

⁸ Veysel Uysal, *Psiko-sosyal Açıdan Oruç*, Ankara 1994, s. 24.

oluşur.⁹

Oruç, İllâhî şuurun sabitleşmesi, kişilik ve karakterin gelişmesi, sosyalleşme ve sosyal dayanışma, beden ve ruh sağlığı bakımından birçok faydası olan, irâdeyi güçlendirip sabrı artıran bir ibâdetdir. İnsanlara her türlü zorluklara tahammül etmeyi, yeme-içme ve cinsî zevk gibi insanın en doğal ihtiyaçlarında bile aşırılığı önlemeyi öğretir. Ahlâkî güzelliklerin ve başarıların kaynağı sabırdır. Oruçla sabır arasındaki bu ilgiyi İslâm Peygamberi şöyle dile getirir: "Oruç sabrın yarısıdır."¹⁰

A. Konu ve Problem

İnsan topluluklarında din kurumları her ne kadar çok değişken ise de, temelde "tabiatüstü-aşkın varlık" diye adlandırılana inanma sonucunda oluşan belli bir dünya görüşü ve bununla ilgili iç ve dış davranış örneklerini ifade etmektedir. Bir saha araştırması olarak tasarlanan bu çalışma, öncelikle Türk insanının oruç ibâdetine, beş vakit ve terâvih namazına ilişkin tutum ve davranışlarını, empati, öfke durumları ve ötekine yardım etme (toplum yanlısı/prososyal davranış) eğilimleriyle ilgili yaklaşımlarını, dindarlık durumlarını (dinî ve sosyal değer yönelimlerini) konu edinmektedir. Bunun yanı sıra araştırmada insanımızın bütün bu tutum, yaklaşım ve yönelimlerinin birbirleriyle ilişkileri incelenecektir. Buna göre;

1. Genel olarak insanımızın dindarlık (dinî ve sosyal değerleri), namaz kılma ve oruç tutma davranışları, orucun etkilerine ilişkin tutumları, empati ve prososyal davranış eğilimleri ve öfke düzeyleri nasıldır?
2. Oruca ilişkin tutumlar (orucun etkileri) ile empati, öfke durumları ve ötekine yardım eğilimleri arasında ilişki var mıdır? Varsa ne yöndedir?
3. İnsanımızın sosyo-demografik (cinsiyet, medenî durum, yerleşim yeri, eğitim düzeyi vb.), özelliklerinden sadece anketin uygulandığı şehir olarak sosyal çevre faktörü, oruçla ilgili tutumları benimseme eğilimleri ve değer yönelimlerinde farklılıklara yol açıyor mu? Sorularına cevap aranacaktır.

B. Araştırmanın Amacı

Bu araştırma, oruç ibâdetini yerine getirme durumu ve orucun etkilerini algılama tarzları ile incelenen diğer hususlara ilişkin görüş ve kanaatler bağlamında dinî-sosyal değer yönelimleri arasındaki ilişkileri tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Araştırmada ayrıca orucun fizyolojik, psikolojik ve sosyo-ekonomik etkileri,

⁹ a.g.e., s. 24.

¹⁰ Tirmizî, Deavât, 86.

empati, öfke durumları ve prososyal davranışa ilişkin görüşleri ve dinî yönelimleri ile bazı demografik özellikler (medenî durum, oturulan yeri, eğitim düzeyi ve gelir vb.) arasındaki ilişkileri incelenmeyi de amaçlamıştır. Ancak bu makalede sadece anket uygulanan şehirler arasında karşılaştırmalar yapılacaktır. Bu araştırmanın amaçlarını hızla kapılmış toplumsal olaylarla, post-modern yaşam biçimiyle ve farklı düşünce akımlarıyla yoğrulmuş insanımızın "oruca ilişkin duygu ve düşüncelerini müşâhede etmek, çeşitli sosyo-kültürel değişkenler dikkate alınarak oruca ilişkin ortak tutumların değerlendirmesini yapmak, oruç ile ilgili ortak duygu, düşünce ve davranış eğilimlerini belirlemek, geçerli ve güvenilir bilgiler toplamak" şeklinde özetleyebiliriz.

Tabîi olarak, yapılacak istatistik değerlendirmelerin bundan sonraki araştırmalara zemin ve hareket noktası teşkil etmesi, çalışma kapsamında yapılacak değerlendirmelerin, bu alandaki gerekliliğe cevap verecek ve gelecekteki çalışmalara katkı sağlayacak nitelikte olması, elde edilen sonuçların, sadece bu alanla ilgili araştırmacılara değil aynı zamanda pratik bir uygulama değeri taşıması bakımından birçok insanın ilgisini çekebilecek nitelikte olması da amaçlanmıştır.

C. Hipotez ve Varsayımlar

İncelememize temel teşkil eden konularla ilgili olarak şu hipotezler test edilecektir:

- 1) Oruç bireysel bir ibâdet niteliği taşımakla birlikte, özellikle ülkemizde bu ibâdetin toplumsal yönü de öne çıkacaktır.
- 2) Oruca karşı tutumlar ile hem empati ve prososyal davranış eğilimleri, hem de öfke durumları arasında pozitif ilişki vardır.
- 3) Oruca ilişkin tutumlar ile dinî-sosyal değer yönelimleri arasındaki ilişkilerin yönü ve yoğunluğu farklı olacaktır. Mesela, oruca ilişkin tutumlarla geleneklere bağlılık ve misafirperverlik gibi geleneksel ve toplumsal değerler arasında daha çok pozitif yönde ilişkiler olacaktır. Bu ilişkileri ya da farklılıkları yansıtan ortalamalar arasında şehirlere göre anlamlı farklar olacaktır.
- 4) Orucun çeşitli boyutlarına ilişkin algılama tarzları (etki boyutları), empati, öfke, prososyal davranış ile ilgili görüşler ve değer yönelimleri ile şehirlerin ya da yörelerin özelliklerine göre farklılaşan ilişki vardır. Mesela Samsun, Rize ve Çorum gibi daha çok Karadeniz bölgesine âit şehirlerin tutumları diğerlerinden daha olumlu ve yüksektir.

D. Temel Kavramlar

Her araştırma, konusu ile ilgili mevcut bilgilere ve bunların sonuçlarına dayanmak zorundadır. Bu nedenle araştırma süresince tasviri yapılacak olay ve olguların sembolleri olan kavramlara yüklenilen anlamlar araştırmanın başarısı için önemlidir. Aynı şekilde araştırmanın hipotezlerinin test gücü de bunların

dayandığı ilkelere bağlıdır. Biz de bu araştırmayı Tutum, Dindarlık, Orucun etkisi, Empati, Öfke ve Prososyal davranış kavramlarına atfedilen anlamlar çerçevesinde bazı ilkelere dayandıracağız.

a. **Tutum:** Tutum, bir ferdin psikolojik bir objeye karşı pozitif veya negatif; sevgi veya nefret, hoşlanma veya hoşlanmama şeklindeki eğilimidir. Schmidt (1968) tutumu şöyle tanımlamaktadır. "Tutum, bir ferde atfedilen ve onun bir psikolojik obje ile ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını düzenli bir şekilde oluşturan bir eğilimdir."¹¹ Tutumun üç ögesi olduğu kabul edilir. Bunlar: Düşünme, duygu ve davranış ögesi olmak üzere üç başlık altında toplanabilirler.¹²

b. **Prososyal Davranış (Toplum Yanlısı Davranış):** Psikoloji ve sosyal psikolojide başlangıçta anti-sosyal davranışların zıddı olarak kullanılan prososyal davranış (toplum yanlısı davranış) kavramı, bir başka birey ya da bireylerden oluşan gruba yardım amaçlı yapılan gönüllü davranışlara verilen genel isimdir.¹³ Prososyal davranış, gönüllü çalışma, karşılıksız ve toplum yararına çalışmanın ve hayırseverliğin bütün formlarını kapsar.¹⁴

c. **Empati:** Başkalarının düşünce ve duyguları ile bunların muhtemel anlamlarının objektif bir şekilde farkında olma veya karşısındakinin duygu ve düşüncelerini temsili olarak yaşamaya çalışma durumunu da ifade eder. Bu haliyle hem bilişsel hem de duygusal bir süreç olan empati, bireyin kendini karşısındakinin durumunda hayal etmesi ve kendi benzer deneyimlerini hatırlamasıyla gerçekleşen bir süreci dile getirir.¹⁵

d. **Diğergâmlık ve Prososyal Davranış İlişkisi:** Diğergâmlık, başkalarını da düşünmek şeklinde sosyal bir duygudur. Empatiyle ilgili ve daha kapsamlı bir kavram olarak **îsâr ise:** diğergâmlığın daha ileri safhasıdır. **Îsâr**, ahlâk terimi olarak "bir kimsenin, kendisi ihtiyaç içerisinde bulunsa bile sahip olduğu imkânları başkalarının ihtiyacını karşılamak üzere kullanması, başkasının yararı için fedakârlıkta bulunması" demektir.¹⁶

¹¹ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, İstanbul 1983, s. 84.

¹² H. C. Triandis, *Attitude and Attitude Change*, New York 1971, s. 2-3.

¹³ Nancy Eisenberg-Paul H. Mussen, *The Roots of Prosocial Behavior in Children*, Cambridge 1989, s. 3; Louis A. Penner ve diğerleri, "Prosocial Behavior: Multilevel Perspectives", *Annual Review of Psychology*, sy. 56, 2005, s. 366.

¹⁴ Lawrence J. Saha, "Prosocial Behaviour and Political Culture among Australian Secondary School Students", *International Education Journal*, 5 (1), 2004, s.9-10.

¹⁵ Arthur Reber, *Dictionary of Psychology*, New York 1985, s. 238.

¹⁶ Mustafa Çağrı, "îsâr", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 490; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *Ihyâu 'ulûmi'd-dîn* (çev. Ahmet Serdadoğlu), İstanbul 1975, III, 569.

Prososyal davranış diğergâmlıkla karıştırılabilir. Fakat ikisi farklı kavramlardır. Sosyale davranış faaliyet örüntüsüne işaret ederken diğergâmlık başkalarına yardım etmenin arkasında yatan motivasyondur. Örneğin birey, başka bir kişi, kurum ya da bir gruba herhangi ekonomik, politik bir takdir beklemeden isimsiz bir yardım yapar. Burada yapılan yardım, sosyale davranış (yardım etme davranışı) iken o kişiyi o davranışa iten motiv ise diğergâmlıktır. Kısacası diğergâmlık, bencillik etmeden başkasını düşünme durumudur. Ayrıca diğergâmlıkta kendini feda etme durumu da söz konusudur.¹⁷ Toplum yanlısı davranışta insanların yardım etme davranışlarının altında yatan sebepler ve/veya güdülere göre bu davranışlar “diğergâm” ve “bencil” yardım etme davranışları olarak isimlendirilmektedir.

e. **Sosyal Etki Kavramı:** oruç tutmak ile “saygınlık kazanma, yardımlaşma, kendine güven (özgüven), aile bütçesinde rahatlatma ve hoşgörü” gibi sosyale içerikli duygu ve davranışlar arasında ilişki olduğunu belirten görüşlere katılma derecesini ifade eder.

f. **Fizyo-Psikolojik Etki ve/veya Orucun Fizyo-Psikolojik Etkisi:** Bu boyutta “sinirlik, halsizlik ve sabır” ile ilgili duygu ve düşünceler, daha çok psikolojik bazı olgulara bağılı olarak ortaya çıkabilecek tutum ve davranışlar söz konusudur.

g. **İrâdî Etki Boyutu:** Bu boyut içerisinde ise “dinin istekleri ve yasakları doğrultusunda davranışları ayarlamaya sevk eden “irâde gücü” ve kişinin sosyale duygularını yansıtan “sevgi ve şefkat duyguları” üzerinde orucun nasıl bir etki yaptığına ilişkin görüşler söz konusudur.

2. METOD

A. Katılımcılar ve Özellikleri

Araştırmaya Türkiye'nin değişik illerinde oturan 1457 kişi dâhil edilmiştir. (Araştırma örneklemini oluşturan iller: Adapazarı 85 kişi %5,8, Çorum: 110 kişi/%7,5, Isparta: 192 kişi/%13,2, İstanbul: 500 kişi/%34,3, Kayseri: 165 kişi/11,3, Konya: 205 kişi/14,1, Samsun: 90 kişi/%6,2 ve Rize: 89/%6,1, belirsiz: 21 kişi/%1,4)

Örneklemin “Cinsiyet, Yaş (gelişim dönemi), medeni durum, gelir, tahsil ve sosyale çevre (hayatın çoğunluğunun geçtiği yer)” gibi sosyo-demografik değişkenlerine göre dağılımları incelenmiştir. Veriler örneklemdaki kadınların (%56) erkeklerden (%44) daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır. Örneklemin yaş

¹⁷ Kay Deaux-Lawrence S. Wrightsman, *Social Psychology in the 80s*, California 1984, s. 222.

dağılım aralığı (ranjı) en küçük 15 yaş ile en büyük 80 (1 kişi) yaş arasında değişmektedir. Yaş ortalaması 29'dur.

Araştırmaya katılanların medenî durumlarına göre dağılımına bakıldığında örneklemin yarısından fazlasının (%59) bekâr olduğu gözlenmiştir.

Gelir durumuna göre dağılım incelendiğinde örneklemin çoğunluğunun (%58) kendilerini "orta gelir" düzeyinde gördükleri tespit edilmiştir.

Tahsil durumuna göre incelendiğinde de "yüksek okul/üniversite" düzeyinde öğrenim görenlerin (%63) çoğunlukta olduğu gözlenmiştir.

Katılımcıların hayatlarının çoğunluğunu geçirdikleri yer olarak sosyal çevreye göre dağılım dikkate alındığında, örneklemin %72'sinin illerde, %18'nin ilçelerde yaşadığı görülmektedir. Bu duruma göre örneklemin çoğunluğu hayatlarının büyük bölümünü "kentsel bir çevrede" geçirdiği anlaşılmıştır.

B. Bilgi toplama Vâsıtası: Anket ve Ölçekler

Bu araştırmaya katılan kişiler, kendilerine sunulan ankette yer alan 4 ayrı test ya da ölçek bazında değerlendirilmiştir. Anketin başındaki ilk 12 soru, kişisel özellikler ve oruçla ilgili genel tutum hakkında bilgi toplamak içindir. Bunların ardından "oruç ibadetinin birey ve toplum hayatı üzerindeki etkilerini sorgulayan 16 soruluk bir tutum ölçeği verilmiştir. Reliability testi, ölçeğin iç tutarlılığının ortanın üstünde ve yeterli derecede yüksek olduğunu göstermiştir. (Alpha; ,7280)

Daha sonra "Empatik eğilim", "Sürekli öfke ve Öfke kontrol/Durumluk öfke" durumlarını tespit etmek için kullanılan ölçeklerle birlikte en son kısımda Prososyal davranış eğilimlerini sorgulayan 6 soruluk bir ölçek sunulmuştur. Empati ölçeğinin iç tutarlılığı yeterli düzeyde ($\alpha=.6563$) görülürken, Prososyal davranışı ölçen soruların iç-tutarlılığının düşük olduğu ($\alpha=.4728$) gözlenmiştir. Alfa değerinin düşük olması bu ölçeği oluşturan ifadelerin daha farklı ve anlaşılır hale getirmesini gerektirir. Ancak biz bu haliyle yapılan ölçümler bazında yapılan analiz sonuçlarını değerlendirmek durumdayız.

Katılımcıların öfke düzeylerini belirlemek için Durumluk ve Sürekli Öfke Ölçeği uygulanmıştır. Öfke ölçeklerinden yüksek puan (ya da ortalama) yüksek öfke düzeyi anlamına gelirken; düşük puan (ya da ortalama) düşük öfke düzeyi anlamına gelecektir. Bu durumda (1) en düşük öfke puanı anlamına gelirken (4) en yüksek kaygı puanı anlamı taşıyacaktır.

3. BULGULAR ve YORUM

A. Ramazan Ayında Oruç ve Namaz İbâdetlerine İlişkin Tutum ve Davranışlar

Katılımcıların oruç ibâdetine ilişkin bilişsel ve davranışsal tutumları ve şehirlere göre dağılımları incelendiğinde, araştırma örnekleminin oruç ibâdetiyle ilgili tutum ve davranışı oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Ramazan ayında yapılan diğer ibâdetlerde de bir artış olduğu günlük gözlemlerimizle kolayca tespit edebilir. Biz bu çalışmada Ramazan ayında günlük namazlarda ve terâvih namazlarında cemaate katılanların fazlaştığını göz önünde bulundurarak şu soruları sorduk:

“Bu Ramazan ayında oruç tutuyor musunuz?
Sizce Ramazan ayında oruç tutmak gerekli midir?”

Özellikle Ramazan’da oruç tutmanın gerekli olduğunu belirtenlerin, yani oruçla ilgili bilgi/inanç sahibi olanların, çoğunlukta olduğu hem geçen yıl yaptığımız araştırmada (450 kişilik örneklemin %93.2’si), hem de bu araştırmada (1450 kişilik örneklemin %96.1’i) tespit edilmiştir.

2006 yılı Ramazan ayında uygulanan ankete katılanların oruç tutma durumlarını ve şehirlere göre dağılımı gösteren verilere göre, araştırma örnekleminin %91’i (1307 kişi) “devamlı” oruç tuttuğunu, %6’sı (88 kişi) “ara sıra” tuttuğunu belirtmiştir. “Hiç oruç tutmadığını” söyleyenler ise örneklemin yaklaşık %3’ünü oluşturmaktadır. Bu duruma göre anketin uygulandığı Ramazan ayında oruç tutma davranışı oldukça yüksek düzeydedir.

Acaba anketin uygulandığı şehirlere göre oruç tutma davranışları bakımından yığılma nasıldır? Bu sorunun cevabı “devamlı” oruç tuttuğunu belirtenlerin *yüzdelik (%)* oranlarına bakarak verilebilir. Bulgulara göre devamlı oruç tutanların %’lik oranları bakımından Rize (%96.6), Samsun (%94.4), Kayseri (%93.9) ilk üç sırada gelirken, Isparta-Çorum (%86.4) ve Adapazarı (%83.5) son sıralarda geldiği gözlenmiştir.

Bu dağılım ya da yığılımlar bakımından şehirler arasında fark anlamlı mıdır? sorusuna cevap bulmak için yapılan Ki-kare analizi sonuçlarının gösterdiği kadarıyla, şehirlerin örneklemi ve oruç tutma davranışları arasında manidar bir farklılık olduğu görülmektedir ($\chi^2 (14) = 50,060, p < .01$). Ancak şehir örneklemelerinin sayıca eşit olmaması bu sonuçların güvenilirliğini azaltmaktadır.

Mübarek aylar olarak bilinen üç aylarda (Recep-Şaban-Ramazan ayları) ibâdetlere daha fazla yöneliş olduğunu gündelik hayattaki gözlemlerimizden de biliyoruz. Ancak biz katılımcıların “Ramazan ayında beş vakit namaz ve terâvih namazına” ilişkin tutum ve davranışlarına yönelik sorular yöneltmiştik. Bu

sorulara verilen cevaplar, bizim için objektif ve bilimsel bilgi niteliğindedir. Ankette yer alan "Ramazan'da Beş vakit namaz kılma durumunuz?" Sorusuna verilen cevaplara göre dağılım incelenmiş ve bulgulara göre, bütün örneklem grubunun %65.4'ünün Ramazan'da "beş vakit namaz" kıldığını, %23'nün ise "ara sıra" kıldığını, %11.6'sının ise "hiç" kılmadığı gözlemlenmiştir.

Bu durumu şehirler bazında ele aldığımızda ise Ramazan'da beş vakit namazını "devamlı" kılanların %'lik oranları şöyle sıralanmaktadır. En yüksek %'lik oranından başlamak üzere:

1. Rize %81.8, 2. Konya ve Samsun %77.6, 3. Kayseri %67.3, 4. İstanbul örneklemi gelmektedir.
2. En düşük %'lik orandan başlarsak 1. Adapazarı (%38.8) ve 2. Çorum örnekleme (%45) son iki sırada gelmektedir.

Ki-kare analizi sonuçlarına göre, beş vakit namazı kılma durumları bakımından kentler arasında anlamlı bir farklılık olduğu anlaşılmaktadır ($\chi^2_{(14)} = 142,807, p < .01$).

Ramazan ayında yerine getirilmesi sünnet olan ve ülkemizde daha ziyâde cemaatle kılınan terâvih namazı ile ilgili durum nedir? Bu hususla ilgili olarak "Ramazan ayında teravih namazını kılıp-kılmama durumunuz?" sorusuna cevap verenlere (1433 kişi) göre bütün örneklemin %50'6'sının teravih namazını ara sıra kıldığı, %23.4'ünün "devamlı" kıldığı, %26'sının ise "hiç teravih" kılmadığı anlaşılmaktadır. Hiç teravih namazı kılmadığını ifade edenlerin en fazla olduğu şehir Adapazarı'dır (%51.8). Rize'de ise hiç teravih kılmadığını belirtenlerin oranı en düşüktür (%15.9). "Ara sıra" teravih kıldığını belirtenlerin oranları ise şehirlere göre şöyledir: Samsun %56.7; Rize %55.7, Konya %55.6 ve İstanbul %52.4.

Ki-kare analizi sonuçlarına göre Teravih kılma durumları bakımından da şehirlerin örneklemi arasında anlamlı farklılık olduğu anlaşılmıştır ($\chi^2_{(14)} = 65,808, p < .05$).

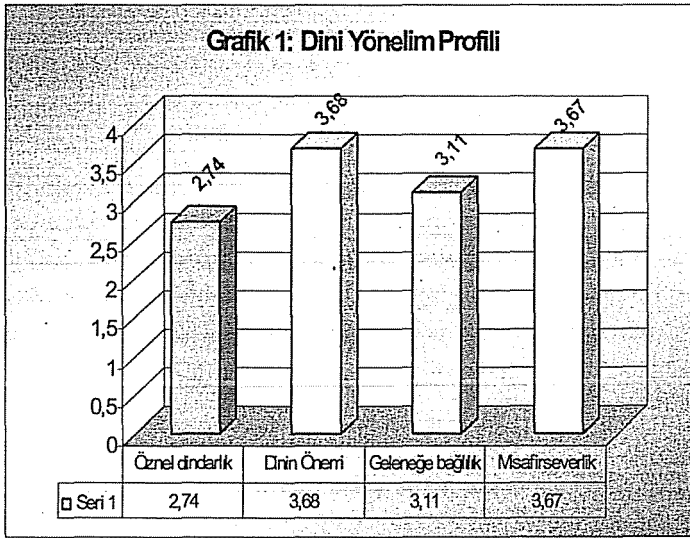
Özetlersek, oruç tutma, beş vakit namaz ve teravih kılma durumları bakımından şehirler arasında farklılık olmakla birlikte "devamlı" oruç tutanlar örneklemin %91.1'ini teşkil etmektedir. Beş vakit namazı devamlı kılma davranışları bakımından bu oran bütün örneklem için %65.4 iken, devamlı teravih kılanların oranı %23.4'e düşmektedir.

B. Toplumumuzun Dindarlık ve Değer Yönelimleri Nasıldır?

Bu kısımda "dinî ve sosyal değerler" adı altında toplanan tutum ve davranışlar "dindarlık" kavramı içerisinde değerlendirilmiştir. Söz konusu tutum ve

eğilimlerin göstergesi olarak aritmetik ortalamalar esas alınmıştır. Başka bir anlatımla söylersek: “dindarlık kavramı içerisinde ve dindarlığın göstergesi olarak kabul edilen dört değişkene ilişkin tutum ve davranış eğilimleri, “parametrik analiz” tekniklerine uygun biçimde “merkezî dağılım ölçüleri” esas alınarak “aritmetik ortalama” ile gösterilmiştir. Böylece söz konusu bu “dinî ve sosyal değerler” ile ilgili algılama ve değerlendirmeler” aynı zamanda dindarlığın da göstergesi olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla ölçülen bu tutum ve kanaatlerin yoğunluğu, aynı zamanda dindarlık eğiliminin de göstergeleridir. Bu bağlamda ölçülen tutum ve davranışlara ya da araştırmamızın temel değişliklerine ilişkin olarak şehirlerin genel bir profilini çizmek için ortalamalar çıkarılmıştır. Böylece dindarlık ya da dinî yönelime ilişkin söz konusu tutumlar bakımından genel durum nedir? Sorusuna cevap aranmıştır.

Dindarlığın ya da dinî yönelimin göstergesi olarak kabul ettiğimiz özellikler bakımından yani “öznel dindarlık algısı, dindarlığın önemi, geleneklere bağlılık ve misafirperverlik” eğilimleri bakımından duruma bakıldığında, örneklemin geleneksel dindarlık eğiliminin ağır bastığı anlaşılmaktadır.

Tutum ve eğilimlerin göstergesi olan ortalamalar, büyükten küçüğe doğru sıralandığında araştırma örneklemiyle sınırlı olmak şartıyla, insanımızın “dindar olmayı, geleneklere bağlı ve misafirperver olmayı” çok önemsedikleri söylenebilir.

Öznel dindarlık algısı bakımından ise kendilerini “dindar-biraz dindar” ola-

rak daha mütevâzî bir şekilde değerlendirdikleri de ortaya çıkmaktadır.

1. Öznel Dindarlık Algıları ve Şehirler

Öznel dindarlık algıları bakımından kentler arasında anlamlı bir fark var mıdır? Varsa bu fark hangi kentler arasındadır? Sorularının cevabını verebilmek için yapılan istatistik analizlerin sonuçlarına göre, şehirlerin öznel dindarlık algılarına ilişkin istatistik veriler bağlamında, “öznel dindarlık” algısını yansıtan ortalamaları büyükten küçüğe doğru sıraladığımızda, en yüksek puanın (2.85) Rize'ye ve ondan sonra *en yüksek* puanın (2.84) Samsun'a âit olduğu; buna karşılık *en düşük* ortalamasının (2.63) ise Kayseri'ye âit olduğu gözlenmiştir.

ANOVA sonuçlarına göre şehirlerin öznel dindarlık algısına ilişkin tutumları arasında anlamlı fark ortaya çıkarken, Scheffe testi sonuçları anlamsız çıkmıştır. Bu durumda şehirlerin öznel dindarlık algıları arasında fark olduğunu söylemek pek doğru ve gerçekçi olmayacaktır. O halde örneklemin öznel dindarlık algısı düzeyinin genelde oldukça yüksek olduğunu ve katılımcıların kendilerini “dindar” biri olarak algıladıklarını söyleyebiliriz (ANOVA $F= 2,545$, $p<.05$ / Scheffe $p>.05$).

2. Dindarlığı Önemseme Bakımından Şehirler Arasında Fark Var mıdır?

Dinin bir değer olarak kabul edilmesi ve önemsenmesi bireyin dindarlığının önemli bir iç güdülenme unsurudur. Bu anlamda ankette “Sizce dindar olmak ne derece önemlidir?” Sorusuna verilen cevaplar, ‘1= Hiç önemli değil 4= Çok önemli’ şeklinde 4 basamaklı bir ölçek üzerinde verilmiştir. Bu ölçek parametresine göre şehirlerin dini önemseme düzeyleri belirlenmiştir. Yüksek ortalama puan yüksek önemseme düzeyini, düşük puanlar ise düşük önemseme düzeyini temsil etmektedir.

Dine/dindarlığa verilen önemin göstergeleri olan aritmetik ortalamaları büyükten küçüğe doğru sıraladığımızda dindarlığa verilen önem derecesi bakımından ilk üç sırada: 1. Rize (3,82), 2. Konya (3,75) ve 3. Samsun (3,73) örneklemelerinin geldiği gözlenmiştir.

En düşük ortalamalar ise: 1. Isparta (3,54), 2. Adapazarı (3,58) ve 3. Çorum (3,60) şeklinde sıralandığı tespit edilmiştir.

Yapılan istatistik analizlerinin sonuçlarına göre, dindar olmayı en az önemseyen Isparta ile dindarlığın daha fazla önemsendiği Rize, Konya ve Samsun örneklemeleri arasında istatistik bakımdan anlamlı fark bulunmuştur [(ANOVA

F= 4,430, $p<.01$: Scheffe $p<.05$); Scheffe testi: Fark Isparta-Samsun ($p=.049$); Isparta.-Konya ($p=.028$); Isparta-Rize ($p=.022$)].

3. Hangi Şehirlerde Geleneğe Daha Fazla Önem Veriliyor?

Popüler dindarlığın bir göstergesi olarak kabul edilen geleneklere bağlılık düzeyi; "Sizce geleneklere bağlı olmak ne derece önemlidir?" Sorusuna verilen cevaplar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bu konulara ilişkin tutum ve eğilimi yansıtan veriler, şehirlerin örneklerinin geleneğe bağlılık ya da gelenekleri önemseme dereceleri arasında istatistik bakımından mânidar fark olduğunu göstermiştir.

Bulgulara göre, geleneklere bağlı olmayı önemseme bakımından genelde bütün örneklemin geleneklere oldukça önem verdikleri söylenebilir. Ancak kentler arasında bir karşılaştırma yapacak olursak, geleneklere bağlı olmayı yansıtan en düşük ortalamaların Isparta (2,96) ve Rize (2,98) şehirlerinde olduğu ortaya çıkmaktadır.

En yüksek ortalamalar ise Adapazarı (3,32), Konya (3,21) ve Samsun (3,19) örneklemine aittir. Geleneklere bağlılığı en fazla vurgulayan Adapazarı örneklemini ile Isparta ve Konya örneklemi arasında istatistik bakımından mânidar fark görülmektedir. Bununla beraber diğer şehirlerin ortalamaları arasında fark anlamlı değildir [(ANOVA F= 4,267, $p<.01$: Scheffe $p<.05$) Fark Isparta-Konya ($p=.044$); Isparta-Adapazarı ($p=.014$)].

4. Hangi Şehirlerde Misafirperverlik Daha Önemli Görülüyor?

Konukseverlik bizim toplumumuzda geleneksel ve dini bir değer olarak algılanır. Dolayısıyla sosyal ve kültürel kimliğimizin, kişilik ve karakterimizin ayrılmaz bir parçası sayılır. Acaba günümüzde durum nedir? Bu hususla ilgili olarak örneklemin seçildiği kentler bazında karşılaştırmalar yapılarak bu soruya cevap verilebilir. Bu amaçla yapılan analiz sonuçlarının gösterdiği kadarıyla misafirperverlik eğilimleri bakımından kentler arasında (ANOVA sonuçlarına göre) anlamlı bir farklılık ortaya çıkmaktadır.

Misafirperverliğe verilen önem derecesini yansıtan ortalamalar büyükten küçüğe doğru sıralandığında en düşük ortalamaların Isparta (3,57), Çorum (3,63) ve İstanbul (3,66) olduğu görülmüştür. Buna karşılık en yüksek ortalamalar ise Rize (3,78), Kayseri (3,75), Samsun (3,71) ve Adapazarı (3,71) kentlerine aittir. Ancak Scheffe testi sonuçları, ortalamalar arasında farkların güvenilir ve anlamlı olmadığını göstermiştir [ANOVA F=2.492, $p<.05$].

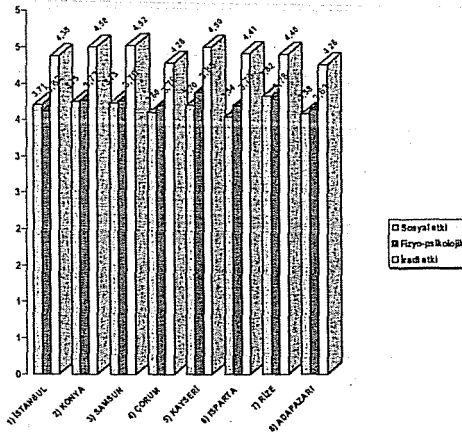
Bu duruma göre kesin bir hüküm vermek yanıltıcı olabilir. O zaman misafirliğe önem vermek yönünde eğilimlerin bütün yöre ve şehirlerde oldukça yüksek olduğunu söylemekle yetinmek istiyoruz. Dolayısıyla sanayileşme, kentleşme, modernleşme, sekülerleşme ve daha başka sebepler bireylerin dinî ve sosyal değerlerini etkiler ve her alanda bazı değişimler görülebilir¹⁸. Bu bağlamda Türk milletinin karakterini yansıtan geleneksel konukseverlik anlayışında - özellikle büyük şehirlerde- bir değişim olduğu gözlenirse de, bu veriler şehir örneklemelerinin konukseverlik algılarında farklılıktan çok benzerlik olduğuna işaret etmektedir.

C. Orucun Etkileri ve Şehirler

Daha önce de belirtildiği üzere, bu araştırmada oruç tutmanın birey üzerinde fizyolojik, psikolojik, ekonomik ve sosyal etkilerini yansıttığını düşündüğümüz bazı tutum ve davranışlara ilişkin görüş ve kanaatler söz konusudur.

Bulguları topluca göstermek ve görselleştirmek için verilen şekil-1'den de anlaşılacağı üzere orucun etkilerini yansıtan duygu ve düşünler arasında benzerlik olduğu gibi, bazı farklılıklar da vardır. Şehirler bazında yapılan karşılaştırmalarda -ANOVA sonuçları her üç boyuttaki olumlu tutumlar ya da algılamalar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı farklar olduğunu göstermekle birlikte bu tutum ya da etkilenme farklılığının hangi kentler arasında olduğuna gelindiğinde durum değişmektedir.

Şekil 1: Orucun Etkileri ve A. Ortalamalar
Sosyal etki F= 5.262, p<01 Scheffé (se p<05) Farklılık. Anlaşılabilir (p<017) İst. -A.Şehirler (p<022) Konu-A.Şehirler (p<025)
Fizyolojik etki F= 2.173, p<05 ve kr. etki F= 2.0243, p<05 (Scheffé p<05 ANLAMISIZ)

¹⁸ Bu konularla ilgili olarak geniş bilgi için bk. Ali Akdoğan, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dini Hayat*, İstanbul 2002; Celalettin Çelik, *Şehirleşme ve Din*, Konya 2002.

Yukarıdaki grafikte de görüldüğü gibi orucun üç alt boyuta indirgenen etkileri, her boyutta farklı düzeylerde. Orucun “irâdî ve fizyo-psikolojik etki” boyutları daha yoğun hissedilirken, “sosyal etki” boyutunun diğer iki boyuta göre daha az öne çıkarıldığı gözlenmektedir. Ancak oruç ibadetinin sosyal etki boyutuna giren tutum ve davranışlara bir bütün olarak bakıldığında orucun toplumsal etkilerinin olumlu karşılandığı ve oldukça yoğun hissedildiğini söyleyebiliriz. Şimdi orucun çeşitli etkilerine ilişkin bu üç boyutla ilgili olarak kentler arasında karşılaştırma yapmak ve tutum farklarını ortaya koymak için yapılan analiz sonuçlarına göre bazı yorum ve değerlendirmeler yapabiliriz.

1. Orucun Sosyal Etkileri Hangi Şehirlerde Daha fazla Vurgulanıyor?

Oruç ibâdetinin sosyal etkisi denince “sosyal itibar kazanma, yardımlaşma, kendine güven (özgüven), ekonomik rahatlama (bereket artışı) ve hoşgörü” gibi dinî ve sosyal yönü ağır basan tutum ve davranış eğilimlerine ilişkin tepkiler bütünü kastedildiğini daha önce belirtmiştik. Bu bağlamda sosyal etki boyutuna giren tutum ve davranışlar “bağımlı”, şehirler ise “bağımsız” değişken olarak kabul edilmiş, gruplar arası karşılaştırma yapmak ve tutum farklarını incelemek için ANOVA ve Scheffe testi uygulanmıştır. Bu analizlerin sonuçlarına göre orucun sosyal etkisini hissetme açısından kentler arasında istatistik bakımdan anlamlı fark vardır.

Analiz sonuçlarının gösterdiği kadarıyla orucun sosyal etkisi, Konya (3,75), Samsun (3,73), İstanbul (3,71) ve Kayseri (3,70) gibi büyük kentlerde Isparta (3,54) ve Adapazarı (3,58) gibi küçük kentlere kıyasla daha fazla hissedilmektedir.

Scheffe testi sonuçlarına göre, bu farkların sadece İstanbul (3,71) ile Isparta (3,54 / $p=,017$)-Adapazarı (3,58 / $p=,003$) ve Konya (3,75) ile Adapazarı arasında ($p=,035$) anlamlı olduğu açıkça görülmüştür.

Bu bulgulara göre, geniş sosyal çevre faktörü olarak nüfusu kalabalık ve iş sahası geniş olan büyük kentlerde oruç ibadetinin sosyal yönünün daha fazla öne çıkarılması, bireysel yönü yanında bu ibadetin muhtemelen toplumsal ve dini bütünleşme, toplumsal barış açısından önemli bir işlev gördüğünün de bir göstergesidir.

2. Orucun Bireysel Etkileri ve Şehirler

“Oruç sabrın yarısı, sabır ise imarın yarısıdır.”
(Tirmizi, “Deavât”, 86; İbn Mâce, “Sıyam”, 44)

Bedenî bir ibâdet olarak orucun kişi üzerindeki etkileri, bireysel farklılıklarla beraber, fizyolojik-psikolojik ve irâdî davranışlara da yansır. Ancak bu ibâdeti yerine getiren insanların hissettikleri ortak duygu ve düşünceler olacaktır. Bu anlamda orucun bireysel etkilerini yansıtan “fizyo-psikolojik ve iradi” etki boyutlarına ilişkin tutum ve davranışlar bakımından kentler arasında fark var mıdır?

Burada orucun fizyolojik ve psikolojik etkisi (Fizyo-Psikolojik etki boyutu) denince, oruç ile “halsizlik, sınırlılık, sabır ve zayıflama” gibi fizyolojik ve psikolojik olgular arasındaki ilişkiyi yansıtan görüşlere katılıp-katılmama derecesi kast edilmektedir.

Yapılan ANOVA testi sonuçları orucun bu boyutta toplanan etkileri bakımından kentlerin tutumları arasında mânidar farklar bulunmadığını göstermiştir. Tutumların göstergesi aritmetik ortalamalar göre, orucun “fizyo-psikolojik etki” boyutuna giren tutum ve davranış eğilimleri bakımından farklılık olduğu izlenimi ağır basmaktadır ancak ortalamalar arasındaki farklar istatistik bakımdan anlamlı çıkmamıştır. Yani katılımcıların orucun fizyo-psikolojik etkilerini olumlu karşıladıkları ve bu eğilimleri bakımından farklılık değil, benzerlik olduğu anlaşılmaktadır.

Bireysel etki olarak değerlendirdiğimiz “irâdî etki” boyutunda da aynı durum söz konusudur. Nitekim şehirlerin durumunu yansıtan ortalamalara bakıldığında “oruç tutmakla insanın iradesinin güçlendiği yönündeki duygu ve düşünceler”e katılma yönünde çok yüksek ve benzer bir eğilim görülmüştür. Yapılan ANOVA testi sonuçları şehirlerin örneklemelerinin tutumları arasında anlamlı farklılık olduğunu göstermiş fakat Scheffe testi sonuçları bu farkın dikkate alınmayacak kadar az olduğunu, tersinden okursak grupların çok olumlu ve benzer tutumları bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Orucun irâdî etkisi denince ise, “sevgi ve şefkat duygumu azaltıyor” ve “irademi zayıflatıyor” şeklinde ifade edilen görüşlere katılıp katılmama derecesini gösteren eğilimler akla gelmelidir. Verilere göre bütün örneklemin tutumunu yansıtan (toplam) ortalama puanı (4.41), orucun *iradi etki* boyutuna giren tutum ve davranışların fazlaca hissedildiğinin göstergesidir. Ancak örneklemin genelini kapsayan bu ortalama puanın altında veya üstünde olan ortalamalara

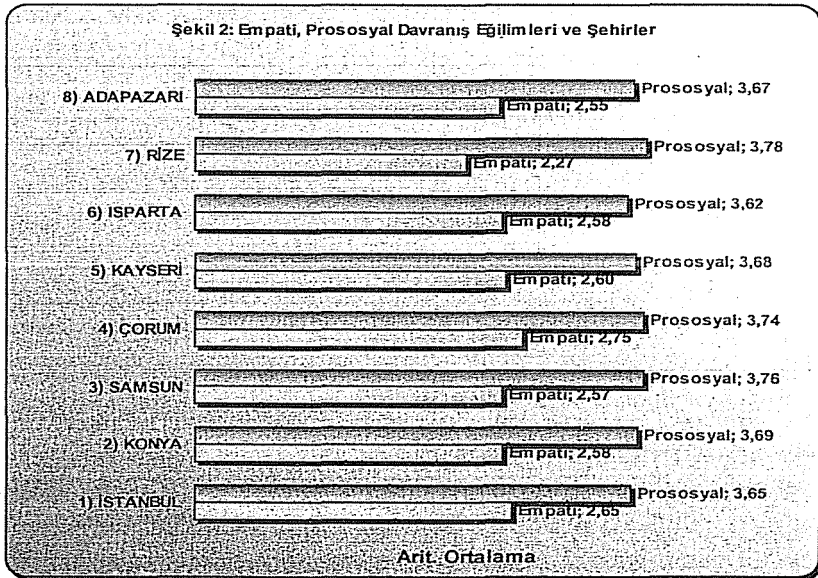
baktığımızda, Adapazarı (4.26), Çorum (4.28) ve İstanbul (4.38) şehirlerinin daha düşük olduğu gözlenmiştir. Diğer yandan Samsun (4.52), Konya ve Kayseri (4.50) kentlerinin ortalamaları daha yüksektir.

Bu durum, Samsun, Konya ve Kayseri'deki katılımcıların orucun iradi etkilerine ilişkin tutumları, duygu ve düşüncelerinin daha yoğun olma ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak Scheffe sonuçlarına göre, geçerlilik ve güvenilirlik ölçütü olarak kabul ettiğimiz p değerinden ($p < .05$) büyük çıktığı için bu ihtimal ortadan kalmaktadır.

D. Empati, Prososyal Davranış ve Şehirler

"Sizden biri kendisi için istemediğini (diğer mümin) kardeşi için de istemedikçe, kâmil mümin olamaz." (Buhari, "İman", 7; Müslim, "İman", 17).

Araştırmada incelenen oruç ibâdetin etkileri yanında, sosyal ilişkilerde önemli rol oynayabileceğini düşündüğümüz bazı duygu ve davranışlar da sorgulanmıştır. Bu hususlarla ilgili olarak elde edilen veriler bazında şehirler arasında karşılaştırmalar yapılmıştır.

Şekil-2'den de anlaşılacağı gibi, sosyal duygu ve davranışlarla ilgili bulgular,

“empati ve prososyal davranış” olmak üzere iki alt başlıkta toplanmıştır. Şehirlerin empati ve prososyal davranış eğilimlerini yansıtan ortalamalar puanlar grafikte topluca gösterilmiştir.

1. Empatik Eğilimler Bakımından Şehirlere Göre Farklılık Var mıdır?

Empati, bireyin kendini karşısındaki insanın yerine koyarak onun duygularını ve düşüncelerini doğru olarak anlama sürecidir. Diğer bütün ibâdetlerde olduğu gibi, oruç ibâdeti de bu ibadeti yerine getirenlerin yaşadıkları ortak bir dinî tecrübe olarak, bazı dinî duygu, düşünce ve davranışların gelişmesine ve pekişmesine yol açar. Buradan hareketle bu ibâdeti yerine getirenlerde empatik duygu ve davranışlar bakımından da benzerlik ya da farklılık var mıdır? Bu bağlamda şehirler bazında karşılaştırmalar yapıldığında, durum nasıldır?

Yapılan istatistik analizlerin sonuçlarına göre şehirlerin empatik eğilimlerini yansıtan puanlar arasında istatistik açıdan anlamlı farklar olduğu anlaşılmıştır. Şekil-2’de verilen ortalamalara göre, empatik eğilim düzeyi en düşük grup Rize örneklemdir (2.27). En yüksek empatik eğilimler ise Çorum (2.75) ve İstanbul (2,65) örneklemlerinde görülmektedir.

Analiz sonuçlarına göre Rize örnekleminin empatik eğilimi ile diğer bütün kentlerin eğilimleri arasında fark anlamlıdır. Bu bulgu bizim “şehir ya da çevre faktörü empatik eğilim ve davranışlarda mânidar farklılığa yol açabilecek katkı yapacaktır” şeklindeki tezimizi doğrular niteliktedir. Bununla beraber Rize örneklemini dışında, en yüksek empatik eğilim düzeyi sergileyen Çorum örneklemini ile sadece Konya ve Isparta örneklemleri arasında mânidar farklılık gözlenmiştir.

2. Şehirlerin Toplum Yanlısı Davranış Eğilimleri Nasıldır?

Acaba toplum yanlısı davranış (prososyal davranış) bakımından durum nedir? Hangi şehirlerin popülasyonlarında bu davranış eğilimleri daha yüksektir? Gibi sorularla ilgili olarak elde edilen verileri de incelemek durumundayız.

Prososyal davranış, gönüllü çalışma, karşılıksız ve toplum yararına çalışmanın ve hayırseverliğin bütün formlarını kapsar. Bu tanımlama, söz konusu davranışların altındaki motivasyonlarından çok sonuçları üzerine yoğunlaşır. Ayrıca bu tanım, gönüllü yapılmayan ve başkasına yardım amacı taşımayan davranışları dikkate almaz.

Bu araştırmada prososyal davranış kavramı içine “bulunan cüzdan ve para,

çalışılan yerde yardım etme, işbirliği ve dayanışma yapılacak durum, komşuyu markete götürme, hayır kurumuna yardım ve imdat diyene yardım etme” gibi altı davranış eğilimi dahil edilmiştir.

Araştırma verilerine göre, toplum yanlısı davranış eğilimlerinin oldukça yüksek olduğu söylenebilir. Ancak ANOVA testi sonuçları kentlerin örneklemeleri arasında fark olduğunu göstermekle birlikte, Scheffe testi sonuçları farkın anlamlı olmadığını göstermiştir. Bu duruma göre farklılıktan çok tutum ve davranışlarda benzerlik olduğu, ortak dinî, ahlâkî ve kültürel değerlerin bu davranışlar üzerinde etkili olduğunu söylenebilir.

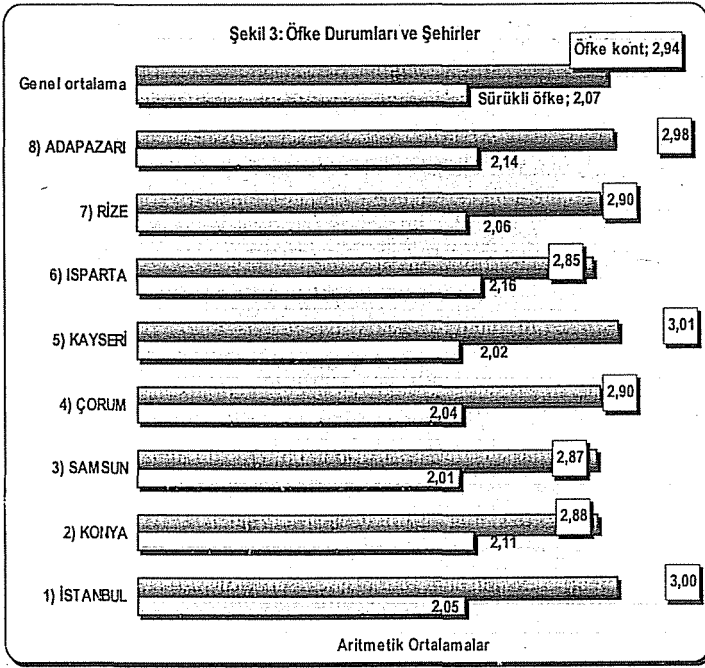
Özetlersek bu verilere göre, empatik eğilimler bakımından puanlar daha düşük olup şehirler arasında manidar farklılık görülürken, prososyal davranış eğilimleri bakımından genelde puanlar daha yüksek olmakla birlikte şehirlerin örneklemelerinin toplum yanlısı davranış eğilimleri arasında manidar fark çıkmadığı anlaşılmaktadır. Empatik eğilimin en düşük olduğu Rize’de toplum yanlısı davranış eğilimi en yüksek düzeydedir. Adapazarı ise hem empatik eğilim, hem de prososyal davranış eğilimi bakımında diğer şehirlere kıyasla daha düşük bir seviyedeymiş gibi görünmektedir.

E. Şehirler Öfke Durumları Üzerinde Nasıl Bir Rol Oynuyor?

“Oruç sabrın yansıdır...”
(Tirmizi, “Deavât”, 86)

Daha önce de belirtildiği üzere sosyal ilişkilerde önemli rol oynayabileceğini düşündüğümüz bazı duygular ve bunları kontrol edebilme ile oruç ibâdeti arasında nasıl bir ilişki var? Özellikle öfke durumları yani durumluk ve sürekli öfke düzeyleri bakımından yörelere göre farklılık var mıdır? Bu hususlarla ilgili olarak elde edilen veriler bazında kentler arasında karşılaştırmalar yapılmıştır.

Deneklerin öfke düzeyi her iki ölçeğin her birine verilen cevap şıklarının ortalaması hesaplanarak bulunmuştur. Burada yüksek puan (ya da ortalama) yüksek öfke düzeyi anlamına gelirken; düşük puan (ya da ortalama) düşük öfke düzeyi anlamına gelecektir. Bu durumda (1) en düşük öfke puanı anlamına gelirken (4) en yüksek öfke puanı anlamı taşıyacaktır.

Şekil 3'ten de anlaşılacağı üzere şehirlerin öfke durumlarına yansıtan ortalamalar birbirine yakındır. Sürekli öfke puanları daha düşük, durumluk öfke ya da öfke kontrolü puanları daha yüksektir. Acaba şehirlerin bu hususlarla ilgili tutum ve davranışlarında benzerlikler mi yoksa farklılıklar mı vardır?

Kızgınlık, hiddet ve öfke arasındaki sınırı çizmek pek kolay değildir. Üçünün arasında şiddet farkı vardır. Kızgınlık, izâfi olarak daha hafif, hiddet ve öfke ise daha şiddetli bir duygusal durumu ifade eder.

Öfke, derecesi ve süresi kişiden kişiye farklılık göstermekle birlikte, zaman zaman her kişinin yaşadığı bir duygudur. İnsanların öfke duygularıyla başa çıkma yolları, öfkenin davranışlara etkisi büyük farklılıklar gösterir. Öfkenin temel işlevi bireyi uğradığını düşündüğü haksızlığı gidermesinin yollarını bulmaya yönlendirmesi ve değersizlik duygusu ile incinmenin onarılmasıdır.

1. Sürekli Öfke Durumu Hangi Şehirlerde Daha Yüksektir?

Sürekli öfke ölçeğiyle belirlenen ve bireylerin sürekli öfke durumlarını yansıtan ortalama puanlar, burada şehirler bazında değerlendirilmektedir. Yapılan ANOVA ve Sheffe testi analizi sonuçlarının gösterdiği kadarıyla şehirlerin

örneklemelerinin sürekli öfke düzeylerini yansıtan ortalamalar, ölçek parametrelerine (1-4 puan) göre çok yüksek değildir. Ortalamalara bakıldığında en yüksek ortalama (2.16) Isparta örneğine; en düşük ortalama (2.01) ise Samsun örneğine aittir.

Bütün denek grubunun ortalaması (2.07) dikkate alındığında, bu ölçütün üstünde olan ortalamalara sahip şehirlerin sürekli öfke düzeylerinin yani öfke tepkilerinin daha fazla olduğu söylenebilir. Ancak analiz sonuçları grupların öfke tutumları arasında istatistik bakımından anlamlı bir fark olmadığını göstermiştir.

Ulaşılan verilerden anlaşılacağı üzere sürekli öfke tutumları bakımından öfke tepkilerinin en yüksek olduğu ilk üç kent arasında Isparta (2.16), Adapazarı (2.14) ve Konya (2.11) gelmektedir. Sürekli öfke durumu bakımından en düşük ya da daha mütevil tepkilerin ise Samsun (2.01), Kayseri (2.02) ve Çorum (2.04) kentlerinde olduğunu söylemek mümkündür.

2. Durumluk Öfke veya Öfke Kontrolü Bakımından Durum Nasıldır?

Genel olarak öfke eğilimi yani sürekli öfke düzeyleri normal görünmektedir. Acaba bu öfke eğiliminin durumluk ya da anlık öfke kontrolü bakımından nasıl olduğunu da incelemek gerekir. İnsanlar çevreye veya duruma göre öfkelerini kontrol etmeyi sosyalleşme süreci içinde öğrenirler. Sosyal uyum ve huzur için olduğu kadar bu birey için de önemlidir. Biz bu çalışmamızda oruçlu iken insanların öfkelerini kontrol etmekte zorlanıyorlar mı? Oruç onların öfke kontrolleri ne yönde etkiliyor? Sorularına da cevap arıyoruz.

Analiz sonuçları, öfke kontrolü ya da durumluk öfke düzeyleri bakımından şehirler arasında mânidar farklılık olmadığını göstermektedir. Ancak öfke kontrol düzeyinin göstergesi olan genel örneklem ortalaması (2.94), sürekli öfke durumuna (2,07) göre daha yüksek bulunmuştur. Bu da, Ramazan'da yani oruçlu iken bazı öfke tepkilerinin daha fazla sergilemiş olabileceğini akla getirmektedir.

Öfke kontrolü kişiden kişilere göre farklılık gösterir. Ancak biz burada ferdi tutumları değil, grup tutumlarını karşılaştırıyoruz. Araştırmada elde edilen verilerden hareketle İstanbul ve Kayseri gibi nüfusu daha kalabalık kentlerdeki katılımcıların öfkelerini kontrolde daha fazla güçlük çektiklerini söylemek pek de yanlış olmaz.

Özetlersek ister sürekli öfke durumu olsun, ister öfke kontrolü olsun insanımızın bu konularla ilgili ufak tefek farklılıklar olsa bile, genel karakteri

itibariyle duygusal ve davranışsal boyutlarda ortak tutumlar içinde oldukları ortaya çıkmaktadır.

F. Oruç, Öfke ve Toplum Yanlısı Davranış Arasındaki İlişkiler

Daha önceki kısımlarda sosyal çevre olarak şehirlerin insanların tutumlarına etkisi bağlamında gruplar arası karşılaştırmalar yapıldı. Bu alt başlık altında ise incelenen çeşitli konulara ilişkin tutumların (bağımlı değişkenlerin) yaş değişkeni ve kendi aralarındaki ilişkiyi yapı incelenmektedir. Bu bağlamda değişkenler arasındaki ilişkileri tasvir edebilmek için korelasyon analizi yapılmıştır. Korelasyon analizi sonuçları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü ve yoğunluğunu gösteren korelasyon katsayılarından da anlaşılacağı üzere, değişkenler arasında düşük yoğunlukta ama genelde anlamlı ilişkiler gözlenmektedir.

Tablo 1: Yaş, Orucun Etkisi, Empati, Öfke ve Prososyal Davranış Arasında İlişki:
(Değişkenlerarası ilişkiler)

Değişkenler	Kor. Kat. Sayısı	Yaş	empati	sürekli öfke	durumluk öfke	prososyal davranış
Empati	r	0,073(**)				
Sürekli öfke	r	-0,018	(*) -0,065			
Durumluk öfke	r	0,115(**)	0,128(**)			
Prososyal davranış	r	0,072(**)	0,068(**)	(**) -0,237	-0,23(**)	
Sosyal etki	r	0,134(**)	0,102(**)	(**) -0,084	0,153 (**)	0,194 (**)
Fizyo-psikolojik etki	r	-0,028	(*) -0,061	(**) -0,215	0,154 (**)	0,212 (**)
İrade/Direnme gücü	r	-0,037	-0,035	(**) -0,106	0,063 (*)	0,148 (**)

** .p<01; * p<05 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Mesela yaş değişkeni ile aralarında pozitif yönde anlamlı ilişkiler bulunan değişkenler ilişki katsayılarına göre şöyle sıralanmaktadır:

Yaş ile orucun sosyal etki boyutu ($r=0.134$), durumluk öfke ($r=0.115$), empati ($r=0.073$) ve prososyal davranış ($r=0.072$) arasında pozitif yönde ve anlamlı ($p<.01$) düzeyde ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Bunun anlamı yaş arttıkça bu dört hususla ilgili tutum ve davranışlarda da artma oluyor demektir.

Orucun üç etki boyutu ile öfke kontrolü/durumluk öfke ve toplum yanlısı davranış eğilimleri arasında pozitif yönde anlamlı ($p<0.01$) ilişki varken;

sürekli öfke eğilimi ile negatif yönde ve anlamlı ilişkiler olduğu açıkça görülmektedir.

Bunun anlamı, oruç ibâdetinin etkilerini olumlu karşılama arttıkça sürekli öfke durumu azalmaktadır. Diğer taraftan orucun etkilerini hissetme ve olumlu karşılama arttıkça, öfke kontrolü de artıyor demektir.

Empatik eğilim ile sürekli öfke arasında düşük düzeyde negatif ilişki gözlenmiştir. Yani öfke düzeyi azaldıkça empati düzeyi artmaktadır ($r=-.065$ $p<.05$). Durumluk öfke ya da öfke kontrolü arttıkça, empati de artıyor ($r=-.128$ $p<.01$).

Orucun üç etki boyutu ile toplum yanlısı davranış arasında pozitif ve anlamlı ilişki bulunması, orucun prososyal davranışları (diğerine yardımı) artırdığının bir göstergesidir. Bulgulara göre orucun etkileri ile toplum yanlısı davranış eğilimi arasında yakın ve anlamlı ($p<.01$ düzeyde) bir ilişki vardır.

4. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Günümüz Türk toplumunda dinî hayatın ya da dindarlığın temel göstergeleri olan dinî algı ve kültürel değerler, oruç ibadetinin etkilerine ilişkin tutumlar ile empatik eğilim ve toplum yanlısı davranışlar arasındaki ilişkileri konu edinen bu makale, geniş çaplı bir örneklem üzerinde 2006 yılı Ramazan ayında yapılan bir araştırmanın verilerinden istifade edilerek kaleme alınmıştır. Önümüzdeki Ramazan ayında yayınlamak ve hiç olmazsa sadece şehir örneklemi bazında genel bir durum tespiti ve karşılaştırma yaparak ulaştığımız verileri bu konuyla ilgilenenler ve kamuoyu ile paylaşmak istedik.

Oruç ibâdetinin etkilerine ilişkin tutum ve yaklaşımları, öfke durumları, empati ve toplum yanlısı davranış eğilimlerini inceleyen bu çalışmada yapılan analizler ve elde edilen bulgular çerçevesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır.

Dindarlık ya da dinî yaşantının göstergesi olarak kabul edilen dinî algılar, tutum ve davranışlar konusunda örneklem istek ve eğilimi yüksektir. Öznel dindarlık algısı, dini önemseme, geleneklere bağlılık ve misafirperverlik gibi sosyo-kültürel değerleri benimseme dereceleri bakımından şehirler arasında bazı farklılıklar görülmekle birlikte genelde oldukça yüksektir. Öznel dindarlık hususunda katılımcıların çoğunlukla kendilerini “dindar ve biraz dindar” olarak tanımlayan mütevazı bir dindarlık algısı sergilemelerine karşın, dindarlığı önemsediklerini daha fazla vurguladıkları gözlenmiştir.

Öznel dindarlık algısı bakımından şehirler arasında farklılık görülmezken; dindarlığı önemseme derecesi bakımından mânidar farklılık olduğu anlaşılmış-

tır. Bu farkın, dinî önemseme düzeyi en düşük olan Isparta (3.54) ile sadece Samsun (3.73) ve Konya (3.75) arasında olması, şehirlerin dinî önemseme dereceleri bakımından farklılık göstereceği yönündeki hipotezimiz kısmen desteklenmiştir.

Geleneklere bağlılık ve misafirperverlik gibi toplumsal değerlerin önemli görüldüğü ve benimsendiği anlaşılmıştır. Geleneğe bağlılığın bütün şehirlerde oldukça önemli görüldüğü; ancak beklentimizin aksine Isparta ve Rize'de daha az vurgulanırken, geleneğe bağlılık eğiliminin Adapazarı, Konya ve Samsun kentlerinde daha yüksek olduğu söylenebilir. Geleneğe bağlılığı en az vurgulayan Isparta (2.96) ile en fazla vurgulayan Adapazarı (3.32) ve Konya (3.21) arasında istatistik bakımından anlamlı fark olduğu gözlenmiştir.

Misafirperverliği önemseme eğilimini yansıtan ortalamalar, şehirler arasında farklılık olacağını gösterse de, bu farkın anlamlı olmadığı dolayısıyla misafirperverlik eğilimi bakımından anlamlı benzerlik olduğu ve sosyo-kültürel norm olarak bu değerlerin önemli olduğu bulgulanmıştır.

Oruç ibâdetiyle ilgili olarak tutumların hem bilişsel hem de davranışsal düzeyde çok yüksek olduğu, oruç ibâdetini yerine getirme, beş vakit namaz ve terâvih kılma gibi ibâdetlerden daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Örneklemin %96.1'nin Ramazan'da oruç tutmanın gerekli olduğunu ve %91.1'nin ise "Devamlı oruç" tuttuğunu belirtmiş olması, katılımcıların oruca karşı güçlü ve olumlu tutumlara sahip olduğunun bir göstergesidir.

Oruç ve namazla ilgili tutum ve davranışları devamlı yerine getirenlerin %'lik oranları bakımından devamlı oruç tutanlar (%91.1), Ramazan'da beş vakit namazını devamlı kılanlar (%65.4), devamlı terâvih kılanlar (%23.4) şeklinde sıralandığı gözlenmiştir. Devamlı oruç tutma bakımından ilk üç sırada Rize (%96.6), Samsun (%94.4) ve Kayseri (%93.9) kentlerinin geldiği; Adapazarı (%83.5), Isparta-Çorum (%86.4) örneklemelerinin ise son üç sırada geldiği ortaya çıkmıştır.

Orucun sosyal etkileri bağlamında değerlendirilen "Orucun insanlarla ilişkileri kolaylaştırdığı; sosyal itibar kazandırdığı; yardımlaşmayı, kendine güveni ve hoggörüü artırdığı; ekonomik rahatlatma (aile bütçesini rahatlatma) getirdiği" gibi duygu ve düşüncelerin oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda orucun sosyal etkisinin katılımcıların çoğunluğu tarafından olumlu karşılandığı dikkati çekmektedir.

Şehirler bazında bakıldığında ise Konya (3.75), Samsun (3.73), İstanbul (3.71) ve Kayseri (3.74) gibi büyük şehirlerde daha fazla öne çıkarken; Isparta (3.54) ve Adapazarı (3.58) kentlerinde diğerlerine göre daha az öne çıktığı

söylenbilir. Analiz sonuçlarına göre İstanbul ile sadece Isparta ve Adapazarı arasında orucun sosyal etkisini hissetme veya olumlu karşılama bakımından $p < 01$ düzeyinde anlamlı fark olduğu anlaşılmaktadır.

Başka bir ifadeyle söylersek ölçek parametrelerine göre (1-5 puan) genelde bütün şehirler, bu ölçek ortalamasının üzerinde puanlara sahiptir. Ancak örneklem ortalaması (3.68) esas alındığında bu ortalamanın altında puan alan şehirlerde orucun sosyal etkisinin daha az hissedildiği söylenebilir. Bu anlamda orucun sosyal etkisine dair görüş ve kanaatlerin diğer şehirlere göre daha düşük olduğu Isparta (3.54) ile bu görüş ve kanaatlerin daha yüksek olduğu Konya (3.75) ve İstanbul (3.71) şehirlerinde orucun sosyal etkisini hissetme ve algılama farklılaşması görülmektedir. Orucun sosyal etkilerinin en fazla öne çıktığı Konya ile örneklem ortalamasının altında kalan Adapazarı (3.58) arasında da aynı durum söz konusudur. Bu bulgular, “şehirler arasında orucun sosyal etkilerini hissetme bakımından farklılaşma olacağını” öngören tezimizi destekler mâhiyettir.

Orucun bireysel etkileri bağlamında ise orucun fizyo-psikolojik etkileri olarak nitelendirdiğimiz “orucun halsizlik verdiği, sınırlı yaptığı, sabrı azalttığı ve kişiyi zayıflattığı” yönündeki duygu ve düşüncelere katılmama eğiliminin daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu, oruçla ilgili negatif duygu ve düşünceleri reddederek orucun fizyo-psikolojik etkilerinin olumlu karşılandığı anlamına gelmektedir. Orucun bu etki boyutuna giren tutum ve davranışlar bakımında şehirler arasında mânidar farkın bulunmadığı orucun sosyal etkisinden daha fazla öne çıkarıldığı gözlenmiştir.

Aynı şekilde orucun irâdî etki boyutuna giren “orucun irâdeyi zayıflattığı, sevgi ve şefkat duygularını azalttığı” şeklindeki görüşlere katılmamanın ağır bastığı ve bu bakımdan şehirler arasında anlamlı fark olmadığı anlaşılmıştır.

Empati ve prososyal (toplum yanlısı) davranış eğilimleri bakımından ise empatik eğilimlerde farklılaşma olduğu, prososyal davranış eğilimlerinde ise farklılaşma olmadığı gözlenmiştir.

Keza sürekli öfke ve öfke kontrolü bakımından da şehirler arasında mânidar farklılık bulunmamıştır. Bu bulgular bu hususla ilgili hipotezimizi desteklemiştir.

Orucun etkileri ile yaş, öfke, empati ve toplum yanlısı davranış arasındaki ilişkilere gelince:

Orucun sosyal etkisi ile yaş, durumluk öfke ve toplum yanlısı davranış eğilimi arasında pozitif yönde anlamlı ilişki vardır. Bu bulgulara göre yaş arttıkça

orucun sosyal etkisinin daha fazla hissedildiği söylenebilir. Diğer yandan orucun sosyal etki boyutuna giren tutumlar yoğunlaştıkça, empatik eğilim, öfke kontrolü (durumluk öfke) ve toplum yanlısı davranış eğilimlerinin de artmakta olduğu; sürekli öfke durumunun ise azaldığı anlaşılmaktadır.

Orucun fizyo-psikolojik etkisini olumlu karşılama azaldıkça, sürekli öfke düzeyinin yükseldiği; fizyo-psikolojik etkileri olumlu karşılama arttıkça durumluk öfke (öfke kontrolü) ve toplum yanlısı davranış eğilimlerinin de arttığı görülmektedir.

Orucun irâdî etki boyutuna giren tutum ve davranışları olumlu karşılama arttıkça sürekli öfke eğilimi azalmakta öfke kontrolü ve toplum yanlısı davranış eğilimlerinin ise artmakta olduğu ortaya çıkmıştır.

Özetle bireylerin farklı şehirlerde yaşamaları onların genelde dinî tutum ve davranışlarında özelde ise oruç ibâdetiyle ilgili tutum ve davranışlarında farklılıklara yol açmaktadır. Aynı şekilde bireylerin kişisel özelliklerinin ve sosyal çevrelerinin farklı olması, onların empatik yönelimlerinde, toplum yanlısı davranış eğilimi göstermelerinde ve öfkeyle ilgili tutumlarında (öfkelerini kontrol etmelerinde) etkili olmaktadır. Ancak bu araştırmada farklılıklardan çok benzerliklerin ağır basması, ortak dini ve sosyal değerlerin genelde kabul gördüğünü göstermektedir.